

הרב יהודה זולדן, מועדי יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ד, עמ' 425-444

זכר למקדש כהלל - כריכת פסח מצה ומרור

א. במקדש

ב. זכר למקדש

1. כריכת המצה והמרור

2. טיבול והסבה

ג. אמירת 'זכר למקדש כהלל'

א. במקדש

שלושה מאכלים ציוותה התורה לאכול בליל ט"ו בניסן - קרבן פסח, מצה ומרור (שמות יב, ח; במדבר ט, יא). כיצד יש לאוכלם? בזה אחר זה, או לכרוך את שלושתם או שניים מהם, כאחד? להלל הזקן שעלה מבבל לארץ ישראל, היתה הנהגה יחודית: "הלל הזקן היה כורכן שלשתן זה בזה ואוכלן" (תוספתא פסחים ב, כב).¹

הנהגתו של הלל מובאת גם בתלמוד בבלי:

דתניא: אמרו עליו על הלל שהיה כורכן בבת אחת ואוכלן, שנאמר (במדבר ט, יא) "על

מצות ומררים יאכלוהו"² (פסחים קטו ע"א; זבחים עט ע"א).

בבבלי לא נאמר בצורה ברורה שהלל היה כורך את שלושתם. הראשונים נחלקו בשאלה מה ניתן ללמוד מדברי הבבלי באשר להנהגתו של הלל, האם אכן היה כורך את שלושתם³ או רק שנים מהם.⁴ על אף אי הבהירות שבדברי הבבלי, העובדה שהנהגתו של הלל מודגשת בספרות התנאים

¹ כך גם בירושלמי: "הלל הזקן היה כורך שלשתן כאחת" (ירושלמי חלה א, א). גם במכילתא דרשב"י מופיע: "על מצות ומרורים יאכלוהו, מצוה לאכול כולן כאחת. הלל הזקן היה כורכן זה בזה ואוכלן" (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, שמות יב, ח).

² הפסוק המובא בדרך כלל, בהקשר של כורך הוא: "על מצות ומרורים יאכלוהו" (במדבר ט, יא). זהו פסוק העוסק בפסח שני, למרות שהיה מתאים יותר ללמוד זאת מהפסוק "ומצות על מרורים יאכלוהו" (שמות יב, ח). בענין זה האריך הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, כרך יא, עמ' צז-ק, רי - ריג.

³ כך מפרשים: רש"י פסחים קטו ע"א ד"ה שהיה; רש"י ותוס' זבחים עט ע"א ד"ה אמרו; תוס' פסחים קכ ע"א ד"ה באחרונה; תוס' מנחות כב ע"ב ד"ה מכאן; ר' שמחה מוטרני, מחזור ויטרי, הלכות פסח, סימן סה עמ' 282; רשב"ם, פסחים קטו ע"א ד"ה כורכן; ר' יהודה שריליאון, חידושים מסכת ברכות, חלק א עמ' שיח, בשם ר' יעקב מקורביל; ר' יהונתן מלוניל, פסחים קטו ע"א; ר' יהודה אלמדארי, על הלכות רב אלפס למסכת פסחים, עמ' קסח; ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלכט, סימן ריח; המאירי, פסחים שם; רבנו אשר, הלכות פסח בקצרה, מסכת פסחים מהדורת וילנא; הנ"ל, שו"ת הרא"ש, כלל יד, ה; ר' יעקב ב"ר אשר, טור אורח חיים, סימן תעה; ר' נסים בן ראובן, חידושים סביב הרי"ף פסחים דף כה ע"א; הנ"ל, חידושי הר"ן פסחים קטו ע"א; גם בחלק ניכר מההגדות האשכנזיות, נזכר לפני אכילת הכורך: "...כן עשה הלל בזמן שבית המקדש היה קיים. היה כורך פסח מצה ומרור ואוכל ביחד, לקיים מה שנאמר על מצות ומרורים יאכלוהו". ראה: שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 63, 169.

⁴ כך מפרשים: רבנו חננאל פסחים קטו ע"א. כך גם מפרש ר' נתן בן יחיאל מרומי, ספר הערוך השלם, חלק ב עמ' רצ ערך 'זכר'. יתכן שהוא ינק מסורת זו מרבנו חננאל. על זיקתו של הערוך לפירושי רבנו חננאל, ראה: ישראל תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ירושלים תשנ"ט, חלק א עמ' 218. כדברי ר"ח והערוך, כתב גם הרמב"ם בתארו את עשית הסדר בזמן המקדש (רמב"ם הלכות חמץ ומצה ח: ו-ז). בהסברת שיטת הרמב"ם, ראה: ר"י קאפח, משנה תורה, זמנים, עמ' תיג-תכ; בירור הלכה, פסחים, עמ' רנז. בהסברת שיטות ראשונים אלה, ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 169; הרב יששכר תמר, עלי תמר, גבעתיים: עתיר, תש"מ, ירושלמי זרעים, מסכת חלה, חלק ב עמ' קצח-ר. בחלק מההגדות של פסח, כתוב לפני אכילת הכורך: "כן עשה הלל בזמן שבית המקדש קיים. היה כורך מצה ומרור ביחד ואוכלן כמו שכתוב מצות על מרורים יאכלוהו". נוסחאות אילו, נוטות למסורת האומרת שהלל לא היה כורך את הפסח, עם המצה והמרור. הרב יעקב ריישר, חק יעקב, סביב שולחן ערוך אורח חיים, סימן תעה ס"ק יג, טוען שזהו הנוסח המדויק יותר. נוסח זה מופיע: הגדת פראג, שנת רפ"ו, ד"צ ירושלים תשל"ג; הגדת אמשטרדם, שנת

והאמוראים, מלמדת על כך שהיה בה משהו יחודי, שונה מנוהג המקובל. אכילת פסח מצה ומרור כאחד, או אכילת שנים מהם כאחד. ר' יוחנן מוסר: "חולקין עליו חביריו של הלל" (פסחים קטו ע"א). יתכן שר' יוחנן מוסר לנו עדות היסטורית שאכן חביריו חלקו עליו.⁵ אך ניתן גם לפרש שאין כאן עדות היסטורית, אלא שר' יוחנן טוען שאין הכרח לקבל את פרשנותו – הנהגתו של הלל, וחכמים פירשו אחרת את הפסוק "על מצות ומרורים יאכלוהו".⁶ יתכן גם, שעד עלייתו של הלל לירושלים, היו מנהגים שונים, באשר לאכילת פסח מצה ומרור במקדש, והלל נהג כאחת השיטות וביקש לקבוע את הנהגתו כנורמטיבית.

הלל מתמנה לנשיא עם עלייתו ארצה, זאת לאחר שבני בתירא מותרים על נשיאותם לטובתו, מאחר שהוא השיב על שאלה שהתעלמה מהם. האם מקריבים קרבן פסח כשיום י"ד בניסן חל בשבת? הלל הוכיח שקרבן פסח הוא קרבן ציבור, "בו ביום מינו את הלל נשיא והיה מורה להם בהלכות פסח" (תוספתא פסחים ד, יג-יד; ירושלמי פסחים ו, א; פסחים סו ע"א).⁷ מלבד ההלכה בענין קרבן פסח בשבת, קובע הלל עוד הלכות בעניני פסח: "על ג' הלכות עלה הלל מבבל... ודרש והסכים ועלה וקיבל הלכה" (ירושלמי פסחים ו, א). שתיים מבין ההלכות אותם ביאר וחידש הלל קשורים להלכות קרבן פסח. האחת היא ביאור הפס': "וזבחת פסח לה' אלוך צאן ובקר" (דברים טז, ב) - צאן לקרבן פסח, והבקר לחגיגה. ההלכה השניה היא ביאור הפסוקים: "ששת ימים תאכל מצות" (דברים טז, ח), "שבעת ימים מצות תאכל" (שמות יב, טו). ששה מן החדש, ושבעה מן הישן.⁸

באופן כללי, על הלל נאמר: "שבתחלה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה, חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה" (סוכה כ ע"א). הלל מייסד תורה שהשתכחה בארץ, במשך ימות הבית השני, וכעת הוא ממסד אותה מחדש. עליו נאמר שהוא מהמחדשים, ממתקני התקנות: "חדשים גם ישנים דודי צפנתי לך" (שיר השירים ז, יד), אברהם יצחק ויעקב ישנים, עמרם בן קהת וכל הכשרים שהיו במצרים חדשים שנאמר חדשים גם ישנים. חבורתו של משה וחבורתו של יהושע וחבורתו של דוד ושל חזקיה ישנים, חבורתו של עזרא ושל הלל ושל רבי יוחנן בן זכאי ושל רבי מאיר וחבריו חדשים. ועליהם הוא אומר: חדשים גם ישנים". (ויקרא רבה (וילנא) פרשה ב ד"ה יא). באופן מיוחד הוא עושה זאת בהלכות פסח. במסגרת זו יתכן שהלל רצה אף לקבוע הנהגה ברורה וחדשה באשר לכריכת פסח מצה ומרור, אם כי זאת לא התקבלה ע"י חבריו, וכדברי ר' יוחנן: "חולקין עליו חביריו של הלל" (פסחים קטו ע"א).

מה סוברים החכמים - חבריו של הלל?

תנ"ה, ד"צ ירושלים תשנ"ה; הגדת אופנבך, שנת תפ"ב, ד"צ ירושלים תשל"ג, ועוד. ראה: שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 63, 169.

⁵ ר' אליעזר בן יואל הלוי, ספר הראב"ה תשובות וביאורי סוגיות, סימן תתקצ"ד"ה שאלה קטנה, סובר שר' יוחנן מעיד שכך היה: "ומדאיצטריך לאססהודי ולמימר אמרו עליו על הלל הגדול שהיה כורכן בזמן הבית, מכלל דרבנן שבדורו לא היו כורכין כלל אפילו בזמן הבית".

⁶ כך העירו: שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 64. על אי הבהירות במחלוקת הלל וחבריו, ראה: יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 122-124.

⁷ ראה: בנימין ארד, "בחירת הלל לנשיא", מורשתנו, טו (תשס"ג) עמ' 79-88.

⁸ הביטוי 'הלכות הפסח' בלשונם של חז"ל יכול להתפרש בהלכות הקשורות לקרבן פסח, או אף להלכות אחרות הקשורות לחג, ולאו דוקא לקרבן. ראה: תוספתא פסחים י, יא - יב; תוספתא מגילה ג, ה; פסחים ו ע"א; פסחים קטז ע"א, ועוד.

הלל הזקן היה כורך שלשתן כאחת. [אמר רבי יוחנן: חלוקין על הלל הזקן]. והא רבי יוחנן כרך מצה ומרור? כאן בשעת המקדש כאן שלא בשעת המקדש. [ואפילו תימר, כאן וכאן בשעת המקדש], שני דברים רבין על אחד ומבטלין אותו (ירושלמי חלה א, א).⁹

לפי ההסבר הראשון בירושלמי, חבריו של הלל אסרו לכרוך את המאכלים כאחד בזמן המקדש, ויש לאוכלם כל אחד בפני עצמו, או שהם אסרו לכרוך את הפסח עם המצה והמרור הכרוכים. לפי ההסבר השני בירושלמי, שלושה מאכלים מבטלים זה את זה, אך ניתן לאכול שני מאכלים כרוכים – מצה ומרור, מצה ופסח, מרור ופסח. לפי שני ההסברים בירושלמי, הלל כרך שלושתם ביחד, וחבריו חלקו עליו, ולעולם לא כרכו את הפסח עם המצה והמרור. או שאכלו כל אחד בפני עצמו, או שאכלו מצה ומרור כרוכים, או שאכלו פסח ומרור או פסח ומצה.¹⁰

בתלמוד בבלי מפרש ר' יוחנן, ואחריו רב אשי, במה נחלקו הלל וחבריו:

תניא: אמרו עליו על הלל שהיה כורכן בבת אחת ואוכלן, שנאמר (במדבר ט: יא) "על מצות ומררים יאכלהו". אמר רבי יוחנן: חולקין עליו חביריו על הלל. דתניא: יכול יהא כורכן בבת אחת ואוכלן כדרך שהלל אוכלן? תלמוד לומר: "על מצות ומררים יאכלהו", אפילו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו. מתקיף לה רב אשי: אי הכי, מאי אפילו? אלא אמר רב אשי: האי תנא הכי קתני: יכול לא יצא בהו ידי חובתו אלא אם כן כורכן בבת אחת ואוכלן, כדרך שהלל אוכלן? תלמוד לומר: "על מצות ומררים יאכלהו", אפילו זה בפני עצמו, וזה בפני עצמו (פסחים קטו ע"א).

הראשונים מפרשים את דברי ר' יוחנן, וכן את דברי רב אשי בהתאם להבנתם את מהלך הסוגיה. ניתן להצביע על ארבע פרשנויות – מסורות בהבנת הנהגות הלל וחבריו:

[א] הלל סבר שניתן לצאת ידי חובה רק בכריכת פסח מצה ומרור. ר' יוחנן אמר שחבריו חולקים ויש לאכול כל מאכל בפני עצמו. רב אשי הסביר שמלשון הבריתא: "על מצות ומררים יאכלהו, אפילו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו", ניתן להבין שהמחלוקת היא לא כל כך קיצונית, ולפי חבריו של הלל, שתי האפשרויות לגיטימיות. ניתן לאוכלם בכריכה אחת, או בזה אחר זה.¹¹

[ב] הלל סבר שיש עדיפות לאכול בכריכה, אך בדיעבד אפשר גם כל מאכל בפני עצמו. ר' יוחנן סבר שחבריו חולקים וניתן לאכול רק כל אחד בפני עצמו. רב אשי הסביר שהפס': על מצות ומרורים יאכלהו' מלמד על כך שניתן לאכול גם בכריכה, אך אין לאפשרות זו עדיפות.¹²

[ג] הלל סבר שיש עדיפות לאכול בכריכה, אך בדיעבד אפשר גם כל מאכל בפני עצמו. חבריו חולקים וסוברים שאפשר לאכול כל אחד בפני עצמו. ר' יוחנן ורב אשי נחלקים בביאור הברייתא. ר' יוחנן מפרש שהברייתא כחכמים-החברים החולקים על הלל. רב אשי מעמיד את הברייתא

⁹ כך הוא נוסח הירושלמי בדפוסים שלפנינו. אך בתלמוד ירושלמי, כת"י סקליגר 3 (OR. 4270) שבספרית לידן, ירושלים תשס"א עמ' 312, סימנו בסוגריים מרובעות את המשפטים הבאים: "אמר רבי יוחנן: חלוקין

על הלל הזקן". "... ואפילו תימר, כאן וכאן בשעת המקדש". המסומן בסוגריים מרובעות היא תוספת של הסופר המעתיק, ואיננה מגוף התלמוד. אם לא נתייחס לכתוב בתוך הסוגריים ניתן להסביר שלפנינו הסבר אחד. בזמן המקדש רק הלל כרך, אך לאחר החורבן נוטלים שני מינים, ואין אחד מבטל את חברו, כי רק שני מינים רבים על אחד ומבטלין אותו, ולכן גם ר' יוחנן, כרך מצה ומרור.

¹⁰ בביאור הירושלמי, ראה: שאול ליברמן, תוכ"פ, זרעים ב, עמ' 695 הע' 8; דוד הלבני, מקורות ומסורות א, עמ' תקעח-תקעט; הרב יששכר תמר (לעיל הע' 4).

¹¹ כך מפרשים: הרשב"ם ור' יונתן מלוניל פסחים קטו ע"א; ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, סימן פג עמ' תצד - תצה.

¹² כך מפרשים התוס' בפסחים קטו ע"א ד"ה אלא אמר רב אשי.

כהלל, וזאת על פי גירסה אחרת בגמרא. במקום: "אלא אמר רב אשי: האי תנא תנא דהלל הוא", הוא גורס: "אלא אמר רב אשי: האי תנא תנא דהלל הוא".¹³

[ד] הלל סבר שניתן לצאת ידי חובה רק בכריכת פסח מצה ומרור. ר' יוחנן סבר שחבריו חולקים ולפיהם ניתן לאכול בכריכה או כל אחד לחוד. רב אשי אף הוא מסכים לדברי ר' יוחנן, אך הוא מסביר את הברייתא לאותם הסוברים שמצוות מבטלות זו את זו, ומוכיח מהברייתא שגם חכמים סוברים שמצוות אינם מבטלות זו את זו, ולכן ניתן לצאת ידי חובה בכריכה או כל אחד לחוד.¹⁴ התמונה העולה ממכלול הדעות, מלמדת שהאמוראים בסוגיה סוברים שחכמים ראו באכילת פסח מצה ומרור זה אחר זה, אופציה מועדפת או בלעדית, והלל חידש שכריכת פסח מצה ומרור, היא האופציה המועדפת או אף הבלעדית. אין מסקנה ברורה וממוקדת במה נחלקו הלל וחבריו. לקמן אף נראה שלפי חלק מהמקורות, מחלוקתם איננה רלוונטית לתולדות זכר למקדש.

ב. זכר למקדש

1. כריכת המצה והמרור

התלמוד ירושלמי דן בהנהגתו של ר' יוחנן, בעת אכילת מצה ומרור לאחר החורבן: הלל הזקן היה כורך שלשתן כאחת. [אמר רבי יוחנן: חלוקין על הלל הזקן]. והא רבי יוחנן כרך מצה ומרור? כאן בשעת המקדש כאן שלא בשעת המקדש. [ואפילו תימר, כאן וכאן בשעת המקדש], שני דברים רבין על אחד ומבטלין אותו (ירושלמי חלה א, א). לפי ההסבר הראשון בירושלמי הנהגתו של ר' יוחנן לאחר החורבן כשאין קרבן פסח, דומה להנהגת הלל. ר' יוחנן היה כורך מצה ומרור. (ההסבר השני בירושלמי מתייחס להנהגת ר' יוחנן בזמן הבית). אך כפי הנראה הנהגה זו איננה קשורה כלל להנהגת זכר למקדש, מאחר שר' יוחנן סובר שיש לכרוך את המינים כאחד, שלושתם בזמן הבית ומצה ומרור כשאין בית.¹⁵ אך אמוראים בבליים בני הדורות האחרונים, לא הסכימו למנהג בו כורכים מצה ומרור כאחד: אמר רבינא: אמר לי רב משרשיא בריה דרב נתן,¹⁶ הכי אמר הלל¹⁷ משמיה דגמרא: לא ניכרוך איניש מצה ומרור בהדי הדדי וניכול (פסחים קטו ע"א).

¹³ כך הגירסה במספר עדי נוסח: בכת"י מינכן 6, בכת"י מינכן 95, בכת"י ותיקן 134, בכת"י של ביהמ"ד לרבנים באמריקה 1608, ובכת"י קולומביה X893-T141. זו הגירסה שעמדה גם בפני ר' זרחיה הלוי, המאור הקטן, מסביב לחידושי הר"ף, מסכת פסחים, דף כה ע"א. גם ר' משה בן נחמן, הרמב"ן, במלחמת ה' שם, מציין שזו היתה גירסת בעל המאור, ומאריך לחלוק עליו, וכן כותבים: הרב משה חלאוה, המאירי פסחים שם. על טיבה של גירסה זו, ראה: הרב נתן רבינוביץ', דקדוקי סופרים, פסחים קטו ע"א, אות ז; דוד הלבני, מקו"מ א, עמ' תקעז-תקעה. ראה עוד: דוד הנשקה, "על מצות ומרורים יאכלוהו", המעין, כהוג (תשמ"ה), עמ' 35-46.

¹⁴ הרמב"ן (לעיל הע' 13). מובאים דבריו גם במהר"ם חלאוה (לעיל הע' 13). כרמב"ן סובר גם רבנו דוד בן ראובן בונפיד, פסחים קטו ע"א.

¹⁵ גם מפרשי הירושלמי אינם קושרים את הנהגתו של ר' יוחנן לשאלת זכר למקדש אלא סביב שאלת מצוות מבטלות זו את זו. אך הרב יששכר תמר, עלי תמר, גבעתיים: עתיר, תש"מ, ירושלמי זרעים, מסכת חלה, חלק ב עמ' ר, קושר זאת.

¹⁶ באשר למוסרי ההלכה בשם הלל, יש נוסחאות שונות בראשונים. הר"ף גורס: "אמר רבינא אמר רב (הב"ח=משרשיא), בריה דרב חנן הכי אמר הלל משמיה דגמרא". הרא"ש גורס: "אמר רבינא אמר לי רב משרשיא בריה דרב נחמן אמר רב הלל משמיה דגמרא". גם בכתבי היד יש גירסאות שונות. אלא שעל פי כולם, מקור השמועה הוא רב הלל משמיה דגמרא. אמנם גירסתו של רבנו חננאל היא: "אמר רבא". לא ברור שישנה איזשהיא השלכה לכך, וניתן לסכם שהוראה זו היתה נפוצה בישיבות בבל, בין האמוראים המאוחרים.

¹⁷ רבנו נסים, דף כה ע"א מדפי הר"ף כותב: "הלל זה אמורא היה". ר' אליעזר בן יואל הלוי, ספר הראב"ה תשובות וביאורי סוגיות, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תש"ס, סימן תתקצז ד"ה שאלה קטנה, שולל את האפשרות להסביר שמדובר בהלל הזקן. בחלק מנוסחאות הגמ' ובגירסאות הראשונים מופיע הכינוי "רב

הביטוי: "משמיה דגמרא", משמעותו - על פי המסורת. דהיינו, הלכה זו היא ידועה ומקובלת, וכפי שפירש רש"י בסוגיה אחרת: "דבר מקובל מכל בני הישיבה שקיבלו מרבתייהם".¹⁸ טעמם ונימוקם: משום דסבירא לן: מצה בזמן הזה דאורייתא, ומרור דרבנן, ואתי מרור דרבנן ומבטיל ליה למצה דאורייתא. ואפילו למאן דאמר מצות אין מבטלות זו את זו, הני מילי דאורייתא בדאורייתא, או דרבנן בדרבנן, אבל דאורייתא ודרבנן, אתי דרבנן ומבטיל ליה לדאורייתא. מאן תנא דשמעת ליה מצות אין מבטלות זו את זו, הלל היא. דתניא: אמרו עליו על הלל שהיה כורכן בבת אחת ואוכלן, שנאמר (במדבר ט, יא) "על מצות ומררים יאכלהו" (פסחים קטו ע"א).

התנגדותם לכריכת מרור ומצה כאחד, היא עקרונית. לדעת אמוראי בבל, אם ניתן לכרוך כהלל, זהו בזמן המקדש, כשרמת חיוב המצוות שוות, מצה ומרור מהתורה, אך בודאי שלא ניתן לכרוך לאחר החורבן, כשרמת חיוב המצוות שונה בזה ובזה, מצה מהתורה ומרור מדרבנן. האמוראים הללו מכריעים שמצוות מבטלות אילו את אילו.¹⁹

תפיסתם של האמוראים הבבליים הללו, שונה לחלוטין מתפיסתו של ר' יוחנן האמורא הארץ ישראלי, על פי התלמוד הירושלמי המובא לעיל. לפי ר' יוחנן, לאחר החורבן ניתן או אף נדרש לכרוך, גם לפי החולקים על הלל. ואילו לפי אמוראי בבל, לאחר החורבן, גם הלל מודה שאין לכרוך. הרקע לדיון זה היא שאלת מצוות מבטלות אילו את אילו, ויתכן שלאמוראי בבל היתה תפיסה והבנה אחרת בסוגיה זו מאשר לחכמי ארץ ישראל, ולכן היה ערעור על הכורכים מצה ומרור.

בהמשך סוגית הבבלי, יש נסיון לתלות את מחלוקת הלל וחבריו בשאלת מצוות מבטלות אילו את אילו, אך מדברי הברייטא שהובאה בהמשך הסוגיה, המבהירה את דעת חבריו של הלל החולקים עליו, ולפי הסברתו של אמורא בבלי אחר – רב אשי, המחלוקת בין הלל וחכמים היא בפרשנות הפסוק: "על מצות ומרורים יאכלהו" (במדבר ט, יא) – בבת אחת, או אפילו בזה אחר זה, והמסקנה היא:

השתא דלא איתמר הלכתא לא כהלל ולא כרבנן - מברך על אכילת מצה ואכיל, והדר מברך על אכילת מרור ואכיל, והדר אכיל מצה וחסא בהדי הדדי בלא ברכה, זכר למקדש כהלל (פסחים קטו ע"א).

האיזכור זכר למקדש בהקשר של אכילת מצה ומרור לאחר החורבן, מופיע כאן לראשונה, ולא רק זאת אלא היא הנהגת זכר למקדש לפי הנהגתו של חכם אחד בזמן הבית. הביטוי בגמרא: "השתא", מלמד על היות הדבר מאוחר, ונראה שהוראה זו יצאה מידי הסבוראים.²⁰ לא ידוע לנו מי החל להנהיג כך, וממתי החלו להנהיג זאת, אך כפי הנראה מדובר על מנהג שהונהג בסוף ימות האמוראים, או אף אחר כך.

ההנהגה 'זכר למקדש כהלל', היא ייחודית. מדוע הוכרע בשאלה זו לנהוג הן כחכמים והן כהלל?

הלל". כך בכת"י בית מדרש לקבנים באמריקה 1608, וכן בכת"י ותיקן 134. ראה: הרב נתן רבינוביץ', דקדוקי סופרים לפסחים, דף קעט ע"א הערה ג.

¹⁸ רש"י יומא יד ע"ב. דברים דומים בפרשנות הביטוי "משמיה דגמרא", כתב רש"י: יומא לג ע"א; יבמות פו ע"א; קידושין נג ע"א.

¹⁹ לא נכנסנו לעובייה של סוגית מצוות מבטלות אלו את אלו, מאחר שאין היא מעיקר מאמר זה.
²⁰ ר' יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור, עשרת הדיברות הלכות מצה ומרור, אות מ - מרד דף סח ע"ב, כותב בהקשר לביטוי דומה בכתובות סד ע"א, שאילו דברי סבוראים. גם הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, חלק יג עמ' קמא - קמב, החיל את העקרון של בעל העיטור על סוגיה אחרת. ראה עוד: י"ש שפיגל, הוספות מאוחרות בתלמוד בבלי, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, תל אביב תשל"ו, עמ' 210.

יש ראשונים הקושרים את ההכרעה לשאלת מצוות מבטלות אילו את אילו, לשוני בין זמן הבית, והזמן שאחר החורבן. לאחר החורבן גם להלל לא ניתן לכרוך מצה ומרור, כי מצוות מבטלות אילו את אילו, ולכן יש לאכול מצה ומרור לחוד, וכדי לעשות זכר למה שהיה במקדש, כורכים מצה ומרור.²¹

אך מצינו גם גישה אחרת אצל ראשונים אחרים, שהמכנה המשותף הוא שהם אינם קושרים את סוגית מצוות מבטלות אילו את אילו להכרעת הגמרא. הרב אליעזר בן יואל הלוי, ניתח את הכרעתה של הגמרא באופן הבא (החלוקה הפנימית היא שלי = ז'):

והנה שלש מחלוקות בדבר בזמן הבית. ומספקא ליה לתלמוד [א] דילמא הלכה כרבנן דלא צריכין כלל, [ב] או דילמא הלכה כרבנן דתנא דהילל דלא מעכבת כריכה אלא למצוה מיהא בעינן כריכה, והווי רבים כנגד רבים ובעינן למיעבד זכר למקדש דהוי כריכה (או) [אז] למצוה. כדאמרין בראש השנה (ל ע"א) מנלן דעבדינן זכר למקדש וכו'. ועבדינן נמי בלא כריכה זכר למקדש, דדילמא הלכ' כרבנן אחרינא ואי אפשר לכרוך גרידא דאין זה זכר למקדש דהא לדידהו לא היו כורכין אז. [ג] ותו מספקא לן דלמא הילכתא כהילל, כיון דתנא דהילל מפקא מדרבנן דדורו של הילל, הרי הכריעו במקצת כהילל ואין עיקר דברי בני דורו.

הילכך מברך לאכול מצה לחודה ואכיל, והדר מברך לאכול מרור לחודה ואכיל, והדר אכיל להו בהדי הדדי בלא ברכה דחיישינן לברכה לבטלה. זכר למקדש קאי אכולה מילתא, אבל אכריכה ואף בכריכה. דתרווייהו בעינן למיעבד זכר למקדש כדפריש לעיל. ואיפכא הוי ליה למיעבד, להקדים הכריכה ולברך אכריכה, ומשום דרבנן דתנא דהילל מודי לרבנן אחריני דלא מעכבא כריכה ואפילו בזמן הבית, הילכך בזמן הזה עיקר בלא כריכה טפי מכריכה. ומאחר דמקדמינן בלא כריכה, אי אפשר לברך בסוף על הכריכה ולא בתחילה משום דלאחר שממלא כריסו הימנו יחזור ויברך. דקיימא לן כרב חסדא לעיל מיניה גבי מרור ושאר ירקי. ותו לא מדי.²²

יתכן שבפני הראב"ה עמדה גירסה אחרת בבבלי פסחים קטו ע"א:

השתא דלא איתמר לא הלכתא כהילל ולא הלכתא כרבנן, מברך אמצה לחודה ואכיל, []

[] ואכיל, והדר אבי מצה ומרור בהדי הדדי כהילל, זכר למקדש, בלא ברכה.²³

לפי הראב"ה, בפני הגמרא היו שלוש אופציות כיצד להכריע, וההכרעה היתה לעשות כשיטת חכמים והלל. החידוש שבדבריו הוא שבעשיה כפולה זו מקימים זכר למקדש, להנהגת חכמים והלל במקדש, ולא רק זכר למקדש כהילל.²⁴

הרמב"ם אף הוא איננו מזכיר בדבריו את סוגית מצוות מבטלות אילו את אילו:

²¹ כך פירשו: ר' נתן בן יחיאל מרומי, ספר הערוך השלם, חלק ב עמ' רצ ערך 'זכר'; ר' יצחק בן יעקב אלפסי, ר"ף, על מסכת פסחים דף כה ע"א, על פי הסברי הרמב"ם במלחמת ה', והר"ן שם.

²² הרב אליעזר בן יואל הלוי, ספר הראב"ה, תשובות וביאורי סוגיות, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תש"ס, סימן תתקצ"ד שאלה קטנה.

²³ כך הגירסה בכת"י אוקספורד, מובא אצל הרב נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים, פסחים קטו ע"א; וכן בכת"י קולומביה X893-T141. על פי גירסה זו, דברי הגמ' זכר למקדש, מתיחסים להלל ולחכמים. אין זו כמו הגירסה הנפוצה יותר: "זכר למקדש כהילל".

²⁴ על המשמעות הרעיונית באכילת מצה ומרור לחוד, ולאחר מכן מצה ומרור בכריכה, ראה: הרא"ה קוק, עולת ראייה ב עמ' רפז – רפט.

בזמן הזה שאין שם קרבן אחר שמברך המוציא לחם חוזר ומברך על אכילת מצה, ומטבל מצה בחרוסת ואוכל, וחוזר ומברך על אכילת מרור ומטבל מרור בחרוסת ואוכל, ולא ישהה אותו בחרוסת שמא יבטל טעמו, וזו מצוה מדברי סופרים. וחוזר וכוך מצה ומרור ומטבל בחרוסת ואוכל בלא ברכה זכר למקדש (רמב"ם הלכות חמץ ומצה ח, ח). לאחר החורבן, אכילת מצה היא מהתורה (רמב"ם הל' חמץ ומצה ו, יא), ואכילת מרור מדברי סופרים (רמב"ם הל' חמץ ומצה ז, יב). הטיבול בחרוסת אף הוא מדברי סופרים (רמב"ם הל' חמץ ומצה ז, יא), והכריכה היא זכר למקדש. גם הריטב"א, כתב בדומה לרמב"ם. לפיו, לא ידעו כמו מי להכריע, אך מאחר והדעת נותנת לאכול בנפרד, אוכלים קודם בזה אחר זה, ואח"כ בכריכה, כדי לקיים מה שעשה הלל.²⁵ בקטעי גניזה מסוימים מצוי הצירוף "מצה ומרור" בברכה אחת. בקטע גניזה ארץ ישראלי נמצאה ברכה שאיננה ידועה לנו, ממנו עולה שגם לאחר החורבן כרכו מצה ומרור, ואף בשר צלוי:²⁶ נסב מש פטיר צוליי ומרור... ולא טעם כלום עד זמן דהוא צבע יתהון [בצ] בתא ומברך עליהן ב[א] אשר קדשנו במצות וצ[וננו] לואכל (!) מצה ומרורים בלילה הזה להזכיר גבורתו של מלך מלכי המלכים ברוך הוא שעשה נסים לאבותינו.²⁷ ההכרעה בגמ', לברך ולאכול מצה, ואח"כ לברך ולאכול מרור כהנהגתם של חכמים, ואחר כך לאכול מצה ומרור בכריכה כהנהגתו של הלל, התקבלה בקהילות ישראל.

2. טיבול והסבה

הלל היה כורך בליל הסדר מצה ומרור כאחד ואוכלם. אין כל התייחסות בתלמוד, להנהגות נוספות הקשורות לאכילת הכריכה - טיבול הכריכה, הסבה בעת האכילה. יש מהראשונים שהרחיבו את מנהג הכריכה זכר למקדש, והחילו עליו את אותם הלכות הנהגות בעת אכילת מצה לחוד ומרור לחוד בזה אחר זה. הנחתם היא, שהלל היה כורך והיה גם מטבל. שורש הענין הוא השאיפה לקיים את הנהגת זכר למקדש בהתאמה מקסימלית, לדרך בה הם מניחים שקוימה המצוה במקדש. על החובה לטבול בליל הסדר נאמר:

הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין אע"פ שאין חרוסת מצוה. ר' אלעזר בן צדוק אומר מצוה (משנה פסחים י, ג). על סיבת טיבול המרור בחרוסת נאמרו שני טעמים. "משום קפא" (פסחים קטו ע"א – קטז ע"א), והכונה בשל הארס, המרירות שיש במרור.²⁸ טעם אחר הוא שהטיבול זכר לטיט (ירושלמי פסחים י, ג; בבלי פסחים קטז ע"א).

בגאונים אין התייחסות לשאלה האם יש לטבל את הכריכה. ר' יצחק בן יהודה אבן ג'יאת כותב: וכורך מצה בחזרת ומטבל בחרוסת ואוכל זכר למקדש כהלל הזקן שהיה כורכן בבת אחת ואוכלן.²⁹

גם במקורות מכתבי בית מדרשו של רש"י כתוב:

²⁵ הריטב"א, פסחים - סדר הגדה, עמ' יג.
²⁶ על אכילת בשר צלוי לאחר החורבן נעסוק בפרק "גדי מקולס בליל פסח".
²⁷ כת"י בודליאנה 42. ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' צה; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 126; שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 64. ברכה דומה מהגניזה, ראה: דניאל גולדשמידט, הגדה של פסח-מקורותיה ותולדותיה, עמ' 59-61.
²⁸ על תולדות הטיבולים בליל הסדר, ראה: יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 250-268; שמא יהודה פרידמן, תוספתא עתיקתא-מסכת פסח ראשון, עמ' 424-438.
²⁹ מאה שערים, שערי שמחה, חלק ב עמ' קב.

חוזר ובוצע מן המצה שלישית השלימה,³⁰ וכורכה במרור וטובל בחרוסת ואוכל יחד, זכר למקדש כהלל.³¹

ממקורות אלה נלמד שהיו מטבלים את הכריכה כולה בחרוסת, ולא היו מטבלים רק את המרור בחרוסת לפני הכריכה. יחד עם זאת לא מוסבר בהם, מדוע יש לטבל את הכריכה. דברים אלו היו בפני הרב אליעזר ב"ר יואל הלוי שכתב:

ובדברי רבנו שלמה ראיתי שגם זה המרור הנכרך עם המצה טובלו בחרוסת. ולא נהירא לי, דשני טיבולין מצינו, אפילו בזמן הזה שרגילין כהלל, ולא שלש טיבולין.³² טיעונו של הראב"ה נגד טיבול הכריכה היא בשל העובדה שטיבול הכריכה הוא הטיבול השלישי במסגרת ליל הסדר, ובמקורות נזכר שהיו טובלים רק פעמיים.³³ התנגדות אחרת לטיבול הכריכה, כתב ר' יצחק בן אבא מארי - בעל העיטור, ולפיו, אין צורך לטבל, מאחר שהמצה מבטלת את הארס של המרור.³⁴

ההתנגדות למנהג באשכנז מלמדת על כך שהמנהג התפרסם ונודע ברבים, אך כפי הנראה הוא לא התקבל באותם שנים, בקהילות רבות. יתכן שהדבר נעוץ בכך שהתומכים במנהג לא הסבירו את טעמיהם. מכאן יש ללמוד שהמסורת היתה שלא לטבל, ובבית מדרשו של רש"י חידשו שיש לטבל. יש שניסו לחפש צידוקים הלכתיים מדוע לא לטבל.

ר' אברהם בן נתן הירחי מציין מספר מקומות בהם נוהגים שלא לטבול את הכריכה, הוא משיב נגדם, בהסבירו את נימוקי התומכים:

מה שכתב רב עמרם בכריכה בלא ברכה ולא אדכר טיבול,³⁵ וכן כת' הרב טוב עלם בלא טיבול,³⁶ וכן מנהג ספרד, ופרובנצ'א ורוב צרפת. לא יתכן, וכי הלל לא היה טובל זכר לטיט? ואם כן יש לנו לטבל. ... וכן כת' ר"ש ז"ל, ומן המרור הנטבל בחרוסת כורך בו המצה ויאכל זכר למקדש כהלל, וכן עיקר.³⁷

³⁰ על יעודה של המצה השלישית, והכריכה דוקא בה, ראה: ישראל תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 160-170; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 269-306.

³¹ ספר האורה, חלק א סימן צ סדר הפסח ד"ה ליל שימורים; מחזור ויטרי, הלכות פסח, עמ' 282 סימן סה ד"ה וחוזר ובוצע; סידור רש"י, סימן שפח עמ' 189.

³² הרב אליעזר ב"ר יואל הלוי, ראב"ה, חלק ב, מסכת פסחים סימן תקכה ד"ה ולאחר שישתו. כך כתב גם הרב משה חלאוה, פסחים קטז ע"א.

³³ על שאלתו השיב בספר חידושי תלמיד הרשב"א, פסחים קטו ע"א, שהתינוק שואל על שני טיבולים מאחר שהוא ראה אחד לפני האוכל, ומניח שיהיה עוד טיבול בזמן הארוחה כדרכם בכל ארוחה. הוא איננו מודע לטיבול השלישי. תשובה אחרת השיב הטורי זהב, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תעה ס"ק ו ולפיו, טיבול המרור לחוד, וטיבול הכריכה נחשבים כטיבול אחד. נוסף עוד שבהגדות ארץ-ישראליות מן הגניזה נזכרו מספר טיבולים בשעת הטיבול הראשון, ובכל זאת גם הם שאלו כאילו בפניהם שני טיבולים. אין זאת אלא שהשאלה מתייחסת לזמנים בהם טובלים במהלך הסדר, אחת מיד לאחר הקידוש, והשניה לפני האוכל. לא רק זאת, בתלמוד ירושלמי מצאנו נוסח אחר של שאלת מה נשתנה, המתייחסת לטיבולים: "שבכל הלילות אנו מטבילין אותו עם הפת, וכאן אנו מטבילין אותו בפני עצמו" (ירושלמי פסחים י, ג). לנוסח שאלה זו, לא מספר הטיבולים הם במרכז השאלה, אלא צורת הטיבול.

³⁴ ר' יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור, עשרת הדיברות הלכות מצה ומרור, דף קלד ע"ב. ראשונים נוספים סוברים שאין לטבול: ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלקט, סימן ריח, דף ק ע"ב; המרדכי, פסחים, דף לח ע"ב; רבנו פרץ, והרב משה חלאוה, פסחים קטו ע"א; ר' יצחק אייזיק טירנא, ספר המנהגים (טירנא), ליל הסדר ד"ה נוטל ידיו, כותב שאין לטבול.

³⁵ רב עמרם גאון, סדר רב עמרם גאון, מהדורת גרשום הרפנס, בני ברק תשנ"ד, עמ' קסו. גם ר' דוד אבודרהם, הגדת פסח, עמ' רלג כותב בשם רב עמרם שאין לטבול בחרוסת המצה והחזרת של הכריכה. אמנם ר' שמואל מפלייזא, המובא אצל ר' יצחק בן משה מוינא, ספר אור זרוע, ח"ב הלכות פסחים סימן רנו, כותב בשם רב עמרם שנהג לטבל. גם רס"ג לא כותב שיש לטבל. ראה: סידור רס"ג, עמ' קמה-קמו.

³⁶ הכונה לרב יוסף טוב עלם, בפיוטו "אל אלוהי הרוחות", המופיע אצל ר' יצחק בן משה מוינא, ספר אור זרוע, (לעיל הע' 35).

³⁷ ר' אברהם בן נתן הירחי, ספר המנהיג, סימן פג עמ' תצד.

טיעונו של ר' אברהם בן נתן הירחי לטובת המנהג לטבל את הכריכה הוא שאמנם אין בפנינו מקור ברור שהלל היה מטבל, אך לא עולה על הדעת שהלל לא היה טובל. הוא מציין שהטעם לטיבול בחרוסת הוא זכר לטיט, ולא בשל הארס.³⁸ נראה שהנחה זו מתבססת על כך שכריכה זו היא זכר למקדש כהלל, ומבחינתו של הלל, כך צריך לאכול את המצה והמרור, וממילא הרי שיש לטבול. כך ניסח זאת למשל רבנו אשר: "זכר למקדש כהלל וכריכה זו יש לעשות בחרוסת, דהלל לא היה מטבל בחרוסת כי אם בטיבול זה".³⁹

ספר המנהיג ציין שבספרד, בפרובנס, וברוב צרפת, אין נוהגים לטבול. אך נראה שהמנהג בכל זאת התפשט בספרד ובפרובנס, עוד בתקופה שלפני ספר המנהיג וגם לאחריו, ומצינו נוהגים לטבל את הכריכה.⁴⁰ אמנם באשכנז מצינו רבים שמתנגדים לכך, ונוהגים שלא לטבל, אם כי גם באשכנז מצינו הקוראים לטבול, כדוגמת ר' שמואל מפלייזא: "והדר כורכן יחד ואוכלן בלא ברכה והכל בהסיבה. והפייט לא הזכיר כאן שום טיבול וכן נהגו העולם. ותימא מי מבטל קפא זה? ודוחק לומר שמצה מבטלו. לכך צריך לטבולו בחרוסת".⁴¹

דברי ר' שמואל מפלייזא "ודוחק לומר שמצה מבטלו", זו תשובה לטיעון שהעלה בעל העיטור. גם הוא מתבסס על ההנחה שיש לטבל מפני שכך היה הלל עושה.

ר' יעקב ב"ר אשר, הכיר את מנהגי אשכנז וספרד ובשל כך יתכן שהוא מציין שיש שלא נהגו לטבול, אם כי הוא עצמו סובר שיש לטבול.⁴² ר' יוסף קארו,⁴³ וכן ר' יואל סירקיס,⁴⁴ כתבו שיש לטבל, וכך פסק גם ר' יוסף קארו בשולחן ערוך. והרמ"א המכיר את דעות המתנגדים באשכנז, כותב:

ואחר כך נוטל מצה שלישית ובוצע ממנה וכורכה עם המרור וטובלה בחרוסת. הגה: ויש

אומרים דאין לטבולו, וכן הוא במנהגים, וכן ראיתי נוהגין.⁴⁵

נושאי כליו של השולחן ערוך מצינים את הסוברים שנוהגים לטבל את הכריכה,⁴⁶ אלא שהם מודעים להבדלי המנהגים, וכדברי המגן אברהם: "היכא דנהוג נהוג".⁴⁷ את דבריו ציטט אה"כ המשנה ברורה.⁴⁸ אך בערוך השולחן, מביא את דברי הרמ"א וכותב על כך:

³⁸ הוא עצמו אכן פוסק שהטיבול בחרוסת הוא זכר לטיט. ראה: ספר המנהיג, סימן עו עמ' תפח.
³⁹ רא"ש, פסחים י', כז, ובשור"ת הרא"ש, כלל יד, ה; על הצורך לטבל את הכריכה הוא חזר גם בהל' הפסח בקצרה. הנחה זו שהלל בודאי היה מטבל, כותבים גם: המרדכי, פסחים, דף לח ע"ב, בשם רבינו יחיאל; רבנו פרץ, פסחים קטו ע"א בשם רבנו יחיאל; ר' נסים בן ראובן, הר"ן, כה ע"א ברי"ף; תלמיד הרשב"א, פסחים קטו ע"א בשם "רוב הגאונים"; הגהות מימוניות, בהלכות חמץ ומצה ח, ח אות ז בשם ר"ת; ר' יעקב בן משה מולין, ספר מהר"ל, (מנהגים), סדר ההגדה סעיף לו.

⁴⁰ רמב"ם, הל' חמץ ומצה ח, ח; הגהות מימוניות שם אות ז בשם רבנו תם ומהר"ם מרוטנבורג; דוד בן לוי, ספר המכתם, מסכתות פסחים סוכה ומועד קטן, פסחים עמ' צט; ר' משה בר' יוסף מנרבונה, ומובאים דבריו אצל ר' אשר ב"ר שאול מלונל, ספר המנהגות, דף כח עמוד א; רבנו פרץ, ספר מצוות קטן, הגהות לסימן קמד; רבנו ירוחם ב"ר משולם, תולדות אדם וחוה, דף מב ע"ד; המאירי, פסחים קטו ע"א כותב: "כורכין, אם בטיבול אם שלא בטיבול"; תלמידי רבנו יונה וחכמי קטלוניה, תיקון חג הפסח, עמ' קמב, המוסיף: "וכן עיקר, וליכא לזוז מינה"; הריטב"א, סדר הגדה, עמ' יד הכותב שכל האכילות של מצה ומרור בלילה הזה הם בטיבול. לפיו, כך כותב גם הרמב"ן; ר' דוד אבודרהם, ספר אבודרהם סדר ההגדה ופירושה, עמ' רלג; ר' אהרון הכהן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה, ספר הכלבו, סימן נ, וכן באורחות חיים, הל' ליל פסח סימן כז המציין שגם הראב"ד סובר כך; רבנו נסים, חידושים על הרי"ף מסכת פסחים, דף כה ע"א; מנחם בן אהרון אבן זרח, ספר צידה לדרך, דף קו ע"ג.

⁴¹ מובא בספר אור זרוע, ח"ב הלכות פסחים (רטז - רנו) סימן רנו. גם תלמיד הרשב"א, חידושים למסכת פסחים, דף קטו ע"א סובר שיש לטבול את הכריכה בשל הארס.

⁴² טור אורח חיים, סימן תעה, וסימן תפו.

⁴³ בית יוסף טור אורח חיים, סימן תעה אות א (ב) ד"ה ואחר כך. כך הוא כותב בשם ר' יעקב ברוך ב"ר יהודה, ספר האגור, הלכות ליל פסח, סימן תתד, ובשם המהר"ל (לעיל הע' 39).

⁴⁴ בית חדש, טור אורח חיים, סימן תעה, והוסיף שכך כתבו ר' שלמה לוריא, שו"ת מהרש"ל, סימן פח, וכן המהר"ל, גבורות ה', פרק סג עמ' רפו, אם כי המהר"ל כותב שאמנם כך יש לעשות, אך לא ראה שנוהגים כן.

⁴⁵ שולחן ערוך אורח חיים, סימן תעה סעיף א. הרמ"א, דרכי משה, טור אורח חיים, סימן תעה אות ג מציין רק את הסוברים שאין לטיבול את הכריכה.

ואינו מובן, דהא החרוסת הוא מפני הארס ואיך אפשר שלא להטבילו בחרוסת? ובאמת כל האחרונים חולקים עליו וסבירא ליה דצריך להטבילו בחרוסת. וכן אנו נוהגים. וצריך לומר דסבירא ליה דהמצה מבטל את הארס.⁴⁹

ניתן לסכם ולומר, טיבול הכריכה ע"י הלל בזמן הבית, וטיבול הכריכה לאחר החורבן, במסגרת זכר למקדש לא נזכר בתלמוד, ואף הגאונים לא ציינו זאת. זוהי הנהגה שהחלה להתפתח בתחילת תקופת הראשונים בספרד (ר' יצחק אבן גיאת), ובאשכנז (בבית מדרשו של רש"י). בתחילה היא לא התקבלה במקומות רבים, אך לאט לאט היא החלה להתפשט יותר ויותר בספרד ובפרובנס, אם כי באשכנז רבים עדין התנגדו לזה. המתנגדים לטיבול הכריכה לא ראו צורך בדבר מאחר שהמצה מבטלת את הארס, וכן זהו כבר טיבול שלישי, ובמקורות התנאים והאמוראים נזכרים רק שני טיבולים. התומכים הניחו שאם לדעת הלל אכילת פסח, מצה, ומרור, היא בכריכה, אז בודאי הלל היה טובל. ומאחר שהכריכה היא 'זכר למקדש כהלל', יש לטבול את הכריכה. אין הוכחה מוחלטת וברורה שכך נהג הלל, אלא החלת עקרון הלכתי ממקום אחר על הנהגה חדשה. בין קהילות הספרדים התקבל מנהג זה בצורה רחבה יותר, ובין קהילות אשכנז, יש שנהגו לטבול, ויש שלא נהגו כן.⁵⁰

בהלכה נוספת, הקשורה לאכילת הכריכה, באה לידי ביטוי השאיפה לקיים הנהגת זכר למקדש בהתאמה למה שהיה במקדש. דיון דומה לשאלת הטיבול, מתקיים באשר לחובת ההסבה בעת אכילת הכריכה. על הצורך להיסב בליל הסדר, נאמר במשנה: "ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב" (משנה פסחים י, א). ובתלמוד: "מצה צריך הסיבה, מרור אין צריך הסיבה" (פסחים קח ע"א). אין התייחסות מפורשת במשנה ובתלמוד בשאלה האם יש להסב בעת אכילת קרבן פסח.⁵¹ כיצד יש לנהוג בעת כריכת זכר למקדש כהלל לאחר החורבן, האם יש להסב או לא? גם בשאלה זו לא נאמר דבר במקורות התנאים והאמוראים, ואף לא בספרות הגאונים.

כמה עשרות שנים לאחר שהחל הדיון אם יש לטבול את הכריכה, מתקיים דיון האם יש להיסב בעת אכילתה. המקור הראשון שמצאנו התייחסות לשאלה האם יש להיסב בשעת הכריכה הוא אצל ר' יצחק בן אבא מארי. הוא אמנם התנגד לטיבול הכריכה, מאחר שהמצה מבטלת את הארס של המרור, אך כותב שיש להיסב, אם כי הוא איננו מנמק.⁵² ר' אברהם בן נתן הירחי, גם מנמק: ולוקח המצה הג' וכורך ממנה בחזרת ואוכל בלא ברכה, זכר למקדש כהלל, ובהסיבה משום המצה שהיא זכרון לחירות.⁵³

⁴⁶ כך כתב בביאור הגר"א שולחן ערוך אורח חיים, סימן תעה; טורי זהב, שולחן ערוך שם ס"ק ו; חק יעקב, שולחן ערוך שם ס"ק יא.

⁴⁷ מגן אברהם, שולחן ערוך אורח חיים, סימן תעה ס"ק ז.

⁴⁸ משנה ברורה, סימן תעה ס"ק יט.

⁴⁹ הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, סימן תעה סעיף ח.

⁵⁰ עוד על טיבול הכריכה, ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 170-171; הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ראשון כרך ב עמ' תשלה-תשמ; בירור הלכה, מסכת פסחים, עמ' רנח-רנט; הרב משה הררי, מקראי קדש, עמ' 463-458.

⁵¹ האם הסבו במקדש באכילת קרבן פסח, ראה: הרב דוד כהן, "הסיבה באכילת קרבן פסח", מעלין בקדש, ז, אב תשס"ג, עמ' 21-37.

⁵² ר' יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור, עשרת הדיברות הלכות מצה ומרור, דף קלה ע"א. ראשונים נוספים באותה תקופה כותבים שיש להיסב בעת שכורך אך הם אינם מנמקים מדוע. ראה: רבינו יונה, הלכות ליל הסדר, ספר הזכרון לרב חיים שמואלביץ, (עורך: הרב יוסף בוקסבוים), ירושלים תש"מ, עמ' רעד - רעה; ר' יצחק בן משה מוינא, ספר אור זרוע, ח"ב הלכות פסחים, סימן רנו, בשם הר"ש מפלייזא; ר' דוד אבודרהם, ספר אבודרהם סדר ההגדה ופירושה, עמ' רלג; ר' אהרון ב"ר יעקב הכהן מנרבונה, ספר הכלבו, סימן נ, ובאורחות חיים, הל' ליל פסח סימן כז המציין שגם הראב"ד סובר כך; ר' יעקב בן משה מולין, ספר מהרי"ל (מנהגים), סדר ההגדה סעיף לו, שיש והסיבו כמו למצה, ויש שלא הסיבו כמו למרור.

⁵³ ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, סימן עח עמ' תפט, ובסימן פג עמ' תצד.

אך יש המתנגדים, ללא כל סיבה מיוחדת,⁵⁴ ויש המנמקים, ולפיהם אין להיסב בשל המרור שבכריכה.⁵⁵ במחלוקת זו התלבט גם רבנו יחיאל, אחי ר' יעקב ב"ר אשר:

כתב אחי ה"ר יחיאל ז"ל, מספקא לי בכריכה אי בעי היסיבה כיון דמרור לא בעי היסיבה. ובעל המנהיג כתב דבעי היסיבה בעבור המצה שבאה זכר לחירות.⁵⁶

הרב מנחם בן אהרון אבן זרח, נימק את החובה להיסב: "שהרי הלל מיסב היה כשאוכלם".⁵⁷ דברים דומים כותב גם הרב יוסף קארו, ומוסיף הסבר:

ולי נראה דפשיטא דבעי היסיבה. שהלל כשהיה כורך, בהסיבה היה אוכל. שהרי מצה דכריכה היתה עולה לו לאכילת מצה דמצוה, וקיי"ל דמצה צריכה היסיבה. ואע"ג דמרור אין צריך היסיבה? אם רצה לאכלו בהיסיבה אין בכך כלום. ... וכיון דמצה צריכה היסיבה והיא מעכבת בה, צריך לאכול מצה ומרור דכריכה בהסיבה.⁵⁸

כמו בחובת הטיבול, אין מסורת היסטורית, שאכן הלל היה מיסב, אך מאחר והיו נוהגים להסב בעבר במשך כל הסעודה, ולפי הלל יוצאים ידי חובת אכילת פסח מצה ומרור רק בדרך זו, ההנחה היא שהוא היה מיסב גם כאן, למרות שאין מסיבים בעת אכילת מרור בפני עצמו. ר' יואל סירקס סובר אף הוא שיש להיסב בכריכה, אך נימוקו קשור לחובת ההסבה בעת אכילת הפסח, לא המצה:

דכיון שבזמן שבית המקדש קיים, היה צריך היסיבה משום פסח, שהוא זכר לחירות, כמ"ש על מצות ומרורים יאכלוהו, אלמא דאכילת פסח הוא העיקר, ממילא בזמן הזה נמי בעינן למיעבד זכר לאכילת הפסח.⁵⁹

המנהג להיסב בעת אכילת הכורך, נפסק בשולחן ערוך,⁶⁰ ונראה שמנהג זה פשט בסיכומו של דבר בקהילות רבות.⁶¹ גם בהלכה זו, ניכרת השאיפה לקיים את הנהגת זכר למקדש בזהות מקסימלית, לדרך בה מניחים שקיימו את המצוה במקדש.

ג. אמירת 'זכר למקדש כהלל'

מטבע הלשון שבגמרא 'זכר למקדש כהלל', נזכר בספרי הפסיקה של הגאונים ובסידוריהם, בדברי הראשונים, ובהגדות של פסח. ברוב כתבי היד של ההגדות, נכתב בסמוך לאכילת הכורך, בשולי ההגדה, משפטים המסבירים מדוע כורכים מצה ומרור כאחד, אחרי אכילת מצה ומרור בזה אחר זה. לא נאמר שם, שיש לומר דבר מה בעת אכילת הכורך.⁶² הפעם הראשונה, בו נזכר שיש לומר 'זכר למקדש כהלל' הוא אצל הרב מנחם בן אהרון אבן זרח, (לפני 700 שנה), בספר צידה לדרך, ווארשא תר"מ, דף קו ע"ג:

⁵⁴ ר' אלעזר מוורמייזא, ספר הרוקח, סימן רפג ע"א קנד.

⁵⁵ ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מרומי, שבלי הלקט, סימן ריח.

⁵⁶ טור אורח חיים, סימן תעה, וסימן תפו.

⁵⁷ הרב מנחם בן אהרון אבן זרח, ספר צידה לדרך, דף קו ע"ג.

⁵⁸ בית יוסף, טור אורח חיים, סימן תעה אות א (ב) ד"ה כתב אחי. אמנם הרב יוסף קארו, מגיד מישרים, פרשת צו, ע"א צג, כתב בשם המגיד שאין להיסב כשאוכל את הכריכה.

⁵⁹ בית חדש, טור אורח חיים, סימן תעה. דברים דומים כתב המהר"ל מפראג, גבורות ה', פרק סג ע"א רפו.

⁶⁰ שולחן ערוך אורח חיים, סימן תעה סעיף א.

⁶¹ עוד על ההסבה בכריכה, ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, ע"א 75-76. הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ב ע"א תשכז - תשל"ה; הרב משה הררי, מקראי קדש- הלכות ליל הסדר, ע"א 467.

⁶² ראה: שמואל זאב ספראי, הגדת חז"ל, ע"א 63, 169.

אחר כך יקח המצה השלישית, ויבצע ממנו כזית, וכורכו עם המרור ויטבול בחרוסת, ואומר זכר למקדש כהלל וכו' ואוכל בהיסבה.

לא נמצא מקור קדום יותר, בו נזכר שיש לומר דבר מה לפני אכילת הכריכה. נראה שבתקופה זו החל להתפשט המנהג של אמירת נוסח זה, ולא הסתפקו רק בכך שהדבר כתוב בהגדה כהנחיה. בהגדות שבדפוסים שבאו אחר כך, הפכה הנחיה זו לחלק מהנוסח הקבוע שבהגדה, שיש לאומרו בעל פה.

בעל צידה לדרך, איננו מביא את הנוסח המלא של אמירה זו, אלא כותב: "ואומר זכר למקדש כהלל וכו'". נראה מדבריו, שאמירה- הנחיה זו היתה ידועה לרבים, ולכן מספיק רק לצין זאת בקצרה. בהגדות, ישנן נוסחאות שונות, ונצין שתיים מרכזיות. בנוסח אשכנז אומרים: "זכר למקדש כהלל. כן עשה הלל בזמן שבית המקדש היה קיים. היה כורך (פסח) מצה ומרור ואוכל ביחד, לקים מה שנאמר 'על מצות ומרורים יאכלוהו' ". בנוסח ספרדי אומרים: "מצה ומרור בלא ברכה. זכר למקדש. בימינו יחודש. כהלל הזקן שהיה כורכן ואוכלן בבת אחת. לקים מה שנאמר 'על מצות ומרורים יאכלוהו' ".

הנחיה- אמירה זו, נפסקה גם כן בשולחן ערוך או"ח סימן תעה, א: "וטובלה בחרוסת. אומר זכר למקדש כהלל". היא מופיעה גם אצל הרמ"א בדרכי משה שם אות ג, בשם המהר"ל. אמירה זו בנוסחאות שונות פשטה והתקבלה בעדות רבות.

על הנהגה זו, ערער המשנה ברורה, שם בסימן תעה, בביאור הלכה ד"ה ואומר זכר:

ואומר זכר למקדש - קשה הלא אמירה זו הוי הפסק בין ברכה לכריכה? והמחבר בעצמו מסיים שאין לו להסיח וכו' כדי שתעלה ברכת אכילה וכו'. ודוחק לומר דגם אמירה זו הוי מענין הסעודה כמו טול בריך. ובאמת לא מצאתי לשום פוסק האי לישנא שכתב המחבר. רק כתבו דכריכה זו הוא זכר למקדש, אבל לא הזכירו שיאמר זכר למקדש. ואולי לאו דוקא כתב המחבר ואומר ואוכלן וכו', אלא שצריך מתחלה להתחיל לאכול ואח"כ יאמר הגדה זו. ולולא דמסתפינא הוי אמינא דצ"ל במחבר: "וטובלה בחרוסת זכר למקדש כהלל", וכלשון הש"ס וכל הפוסקים, והאי "ואומר" הוא שיטפא דלישנא, וצ"ע.

דברי המשנה ברורה: "ובאמת לא מצאתי לשום פוסק האי לישנא שכתב המחבר", נראה שכונתו רק לספרי הראשונים שקדמו לשולחן ערוך, שהרי כאמור אמירת זכר למקדש כהלל, נמצאת בספר צידה לדרך, שכנראה לא היה בידי המשנה ברורה. במספר מקומות מצומצם בהם מוזכר ספר צידה לדרך במשנה ברורה, הוא מצוטט מספרים אחרים. אכן כן, ענין זה לא נזכר בספרי ראשונים אחרים. בספרי הפוסקים שלאחר השולחן ערוך עד המשנה ברורה, הדבר נזכר, וביניהם גם בספרים שהמשנה ברורה מצטט אותם במקומות אחרים.⁶³

באשר לאפשרות שהעלה המשנה ברורה, שאולי יש מקום לשנות או לתקן את גירסת המחבר בשולחן ערוך. הרב עובדיה יוסף מציין שהוא בדק בשולחן ערוך שנדפס בזמן ר' יוסף קארו, ושם גם כן מופיע הדבר בשמו. הוא מאריך לדון בדבר ומסיק, שמנהג זה יסודו בהררי קדש, "וכן פשט בכל תפוצות ישראל לאומרו, ומנהג ישראל תורה היא".⁶⁴

⁶³ כמו: גם הרב משה איסרליש, הרמ"א, דרכי משה, טור אורח חיים, סימן תעה אות ג בשם המהר"ל; שו"ת מהרש"ל סימן פח; הרב שניאור זלמן, שולחן ערוך הרב, אורח חיים, סי' תעה סעיף יח.

⁶⁴ חזון עובדיה, כך חלק ב עמ' תש"מ - תשנ"ג; שו"ת יחוה דעת חלק א סימן יט.

דברי המשנה ברורה: "ודוחק לומר דגם אמירה זו הוי מענין הסעודה, כמו טול בריך", מתייחסים כנראה לדברי הטור שם סימן תעה, הכותב בשם ספר המנהיג,⁶⁵ שהרוצה לקיים מצוה מן המובחר, לא יסיח עד שיעשה כריכה כהלל, כדי שתעלה לו ברכת מצה ומרור לכריכה כהלל "דהא משום דלא איתמר הלכתא לא כמר ולא כמר עבדינן לחומרא כתרוייהו, הכא נמי לענין ברכה צריכין למיעבד שיעלה לשניהם ובשיחת חולין צריך ליזהר". על דברי ספר המנהיג, הוסיף הטור: "אבל טול ברוך לא הוי הפסק". לפי המשנה ברורה, אמירת זכר למקדש כהלל, לא נחשבת מענין הסעודה.

ניתן להשיב על דברי המשנה ברורה, שאמירה זו היא ממש מענינה של הסעודה, על פי דברים שכתב הרב יוסף ענגיל, גליוני הש"ס, מגילה יח ע"א. הוא מציין את דברי המהרש"א בחידושו לבבא בתרא ס ע"ב שכתב שכל מה שאדם עושה זכר לחורבן, צריך לומר בפיו "זה זכר לחורבן". זאת פרשנות המהרש"א לפסוק: "תדבק לשוני לחיכי אם לא אזכרכי" (תהילים קלז, ו). מכאן הסיק בעל גליוני הש"ס: "וזה מקור למה שמפרשים ואומרים בכריכת ליל פסח זכר למקדש כהלל. דגם זכר למקדש, ענינו זכר לחורבן להיות נזכר למקדש ולחורבנו ולהתפלל על בנינו, וכדילפינן בראש השנה ל ע"א חיוב זכר למקדש מקרא ד"ציון היא, דורש אין לה" (ירמיהו ל, יז), מכלל דבעיא דרישה.⁶⁶

הקושי בהסבר זה הוא, שלא מצינו אמירה כלשהי, בעת הנהגת 'זכר למקדש' בתחומים אחרים- בעת נטילת לולב בימי חול המועד, או בעת הקפת בימת בית הכנסת עם ארבעת המינים. אמנם באכילת אפיקומן, יש מקהילות הספרדים שנוהגים לומר: "זכר לקרבן פסח הנאכל על השבע". תשובה אחרת כתב הרב אליקים געציל איש הורוויץ.⁶⁷ לפיו, בלילה זה נהוג לומר על כל דבר ודבר שאוכלים, טעמו של דבר, וכמו שאומרים: מרור על שום מה? מצה על שום מה? וכעת אנו מסבירים מדוע אוכלים כורך. זוהי אם כן הנהגה יחודית לליל הסדר, ואין היא קשורה באופן מהותי לכך שכריכה זו נאכלת זכר למקדש. כאמור גם בעת אכילת אפיקומן יש שמוסיפים אמירה מסבירה, "זכר לקרבן פסח הנאכל על השבע", ואולי זהו הרקע לאמירת "הנני מוכן ומזומן לקים מצות אכילת... ", שמקורן בספרות הקבלה, בנוסחאות שונות, לפני האכילות והשתיות השונות שביליל הסדר.

האמירות הללו, שנוספו במהלך הדורות, הם רובד נוסף ללחם עוני- שעונים עליו דברים הרבה (פסחים קטו ע"ב). ליל הסדר הוא פה- סח. הדיבור, הסיפור הוא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך. "כל שלא אמר... לא יצא ידי חובתו". ידי חובת האכילה, וידי חובת ההגדה. פסח הוא החג היחיד בו התורה קובעת לנו מה לאכול, ובלבד שנדע ונסביר לנו ולבנינו מה טעם האכילה הזו. אכילה מצומצמת, כזית מכל דבר, לחם עוני, בשר צלי, ירק מר, אך החשוב הוא הידיעה ההבנה וההפנמה, מה ענינם של המאכלים הללו. לחוש, ולחוות מחדש, את סיפור היציאה ממצרים ואת המשמעות העמוקה של יציאה זו, והפיכתנו לאומה, לעם הנבחר.

באמירת 'זכר למקדש כהלל', יש פן נוסף, מאחר שאמירה זו היא בין האיזכורים הבודדים במהלך ההגדה, של קרבן פסח שהוקרב במקדש. התשובה לשאלה: פסח על שום מה? עוסקת בפסח מצרים. באמירה זו, 'זכר למקדש כהלל', זוכרים את מה שהיה בבית המקדש בירושלים, בפסח

⁶⁵ ר' אברהם בן נתן הירחי, מהדורת י' רפאל, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ח, סימן פד, עמ' תצה.

⁶⁶ את דברי גליוני הש"ס הללו כתשובה לדברי המשנה ברורה הביא הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, ירושלים תשנ"א, כך חלק ב עמ' תשנג. הסבר דומה כתב הרב יוסף כהן, הררי קדש (בתוך: הרב צבי פסח פראנק, מקראי קדש), ירושלים תשל"ח, פסח חלק ב עמ' קעח.

⁶⁷ זכרון ירושלים, עמ' 25.

דורות, ומצפים לבנינו במהרה. "זכר למקדש. בימינו יחודש"- "ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים אשר יגיע דמם על קיר מזבחך לרצון".

סיכום

ניתן אם כן להצביע על מספר שלבים שעיצבו את אכילת מצה ומרור בכריכה בליל הסדר, 'זכר למקדש כהלל'. מהקביעה בגמ' שיש לכרוך, דרך הראשונים שסברו שיש לטבול, ואח"כ שיש גם להיסב בעת אכילת הכריכה. נראה שהנימוק המרכזי והמכריע בהתפשטות המנהג לטבול ולהסב בכורך, היא ההנחה שבודאי הלל היה מטבל ומיסב כשהיה כורך, וממילא יש רצון לדמות ולזהות את מעשינו כיום עם מה שנעשה במקדש. יחד עם זאת, אין התאמה מוחלטת בין המחייבים לטבול לבין המחייבים להסב. יתכן והדבר תלוי בסיבות ספציפיות מקומיות. למשל: יש לטבול את הכריכה, בשל ההנחה שהלל היה טובל, אך אין להסב מפני שלא מסיבים בעת אכילת מרור. או לחילופין, יש להסב בעת הכריכה בהנחה שהלל היה מיסב, אך אין לטבול, כי המצה מבטלת את הארס של המרור, או מפני שאין יותר משני טיבולים בליל הסדר.

לפנינו גם הנהגת זכר למקדש, המזכירה גם דברים שנהגו מחוץ לגבולותיו הגאוגרפיים של המקדש, שהרי את הקרבן אכלו בירושלים אך לא בבית המקדש. משמעות הביטוי זכר למקדש בהקשר זה הוא זכר למה שהיה בזמן שבית המקדש היה קיים. הנהגת זכר למקדש מתייחסת אם כן, למרכיב הזמן, לתקופה, ולאו דוקא למיקום של המקדש.